

Monika Grzeszczak (Lublin)*

ORCID: 0000-0002-4549-3721

Received: 3.12.2020

Accepted: 27.06.2021

Published: 23.12.2021

Pojęcie ‘Demokratie’ (‘demokracja’) i jego profilowanie we współczesnym niemieckim dyskursie publicznym

Celem artykułu jest rekonstrukcja pojęcia ‘Demokratie’ (‘demokracja’) w języku niemieckim metodą „definicji kognitywnej” opartej na założeniach zaprezentowanych w pracach Jerzego Bartmińskiego. Ten typ definicji wykracza poza paradygmat definicji klasycznej, ograniczającej się do podania w definiensie cech koniecznych i wystarczających, poszerza perspektywy definiowania pojęć, stanowi też przykład „definicji maksymalistycznej”. Za podstawę materiałową posłużyły trzy źródła danych, a mianowicie: słowniki języka niemieckiego, empiryczne badania ankietowe oraz teksty prasowe. Na podstawie zgromadzonego materiału językowego ustalono zespół cech przypisywanych demokracji przez użytkowników języka niemieckiego, tzw. elementy bazowe, wspólne różnym dyskursom. W dalszej kolejności zarysowane zostały różne sposoby konceptualizacji pojęcia ‘Demokratie’ w wybranych typach dyskursu publicznego w Niemczech końca XX i pierwszej dekady XXI wieku.

Słowa kluczowe: demokracja, definicja kognitywna, dyskurs, profilowanie

The concept of ‘Demokratie’ (‘democracy’) and its profiling in contemporary German public discourse

The aim of the article is to reconstruct the concept of ‘Demokratie’ (‘democracy’) in German using the “cognitive definition” method based on the assumptions presented in Jerzy Bartmiński’s works. This type of definition goes beyond the paradigm of the classical definition, which is limited to providing only necessary and sufficient features in the definitions. The cognitive definition is an example of a “maximalist definition”, allowing for broadening the perspectives for defining concepts. Three types of data were used as the material basis for the conducted analysis: dictionaries of the German language, empirical surveys and press texts. On the basis of the collected linguistic

* dr Monika Grzeszczak, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Instytut Językoznawstwa, Katedra Językoznawstwa Germańskiego, Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin, e-mail: monika.grzeszczak@kul.pl

material, we established a set of features attributed to democracy by German language users – the so-called “base elements”, that commonly appear in various discourses. In the next step, we outlined different ways of conceptualizing the concept of ‘Demokratie’ in selected types of German public discourse in the late 20th and the first decade of the 21st century.

Keywords: democracy, cognitive definition, discourse, profiling

Der Begriff ‘Demokratie’ und seine Profilierung im deutschen öffentlichen Diskurs der Gegenwart

Der Beitrag setzt sich zum Ziel, das Verständnis des Begriffs ‘Demokratie’ im Deutschen nach der Methode der „kognitiven Definition“ zu rekonstruieren. Diese Methode basiert auf den Prämissen, die Jerzy Bartmiński in seinen Arbeiten vorstellt. Dessen „kognitive Definition“ geht über das Paradigma der klassischen Definition hinaus, die sich darauf beschränkt, im Definiens notwendige und ausreichende Merkmale anzugeben, indem sie die Perspektive beim Definieren von Begriffen erweitert. Damit ist sie ein Beispiel für eine „maximalistische Definition“. Als Materialbasis dienen dabei drei Quellen von Daten, und zwar: Wörterbücher des Deutschen, empirische Umfragen sowie Presstexte. Anhand der erhobenen sprachlichen Daten wird eine Gruppe von Merkmalen bestimmt, die der ‘Demokratie’ von den Nutzern der deutschen Sprache zugeschrieben werden, die sogenannten „Basismerkmale“, die allen Diskursen gemeinsam sind. Anschließend werden verschiedene Arten der Konzeptualisierung des Demokratiebegriffs in ausgewählten öffentlichen Diskursen in Deutschland am Ende des 20. und in der ersten Dekade des 21. Jahrhunderts skizzenhaft präsentiert.

Schlüsselwörter: Demokratie, kognitive Definition, Diskurs, Profilierung

1. Wprowadzenie

Celem artykułu jest próba rekonstrukcji rozumienia pojęcia ‘Demokratie’ (‘demokracja’) w języku niemieckim oraz zarysowanie sposobów konceptualizacji tego pojęcia w dyskursie publicznym w Niemczech końca XX oraz pierwszej dekady XXI wieku. Podstawę metodologiczną stanowią założenia etnolingwistyki kognitywnej w wersji wypracowanej, zdefiniowanej i zoperacjonalizowanej na gruncie „lubelskiej szkoły etnolingwistycznej”¹. Przedmiotem tej dziedziny badań lingwistycznych jest „język we wszystkich jego odmianach, także ogólnej, w jego relacji do kultury, człowieka i społeczeństwa” (Niebrzegowska-Bartmińska 2004: 80). Etnolingwistyka, wychodząc od języka, stawiając go na pierwszym planie, stara się „docierać do człowieka, do jego sposobu pojmowania świata” (Bartmiński 1986: 17). Realizując program zbliżony do synchronicznej

¹ Terminem tym lub jego innojęzycznymi odpowiednikami (niem. *die Lubliner (Ethnolinguistische) Schule*, ang. *the Ethnolinguistic School of Lublin / the Lublin School of Poland / Lublin school of cognitive ethnolinguistics*) posłużyli się m.in.: Czachur (2011: 80 i n.), Underhill (2012: 229), Zinken (2012: 1 i n.).

etnolingwistyki amerykańskiej (Edwarda Sapira, Benjamin Lee Whorfa) oraz nastawionej diachronicznie etnolingwistyki rosyjskiej (szkoła Wiaczesława W. Iwanowa i Władimira N. Toporowa; szkoła Nikity I. Tołstoja i Swietłany M. Tołstojowej), skłania się ku ujęciom panchronicznym. Uwzględnia – z jednej strony – fakty z przeszłości obecne jako „dziedzictwo we współczesności”, z drugiej zaś strony – podejmuje zagadnienia związane z językiem współczesnym (Bartmiński 2002: 38–39). Szczególnie bliski jest jej związek z badaniami Anny Wierzbickiej (1985, 1993, 1997, 1999, 2006)².

Kluczową kategorię pojęciową etnolingwistyki lubelskiej stanowi językowy obraz świata (pol. JOS; niem. *sprachliches Weltbild*, ang. *linguistic view of the world*). Pojęcie to, którego dwoma najistotniejszymi źródłami są niemiecka filozofia idealistyczna i językoznawstwo (Wilhelm von Humboldt, Leo Weisgerber, Helmut Gipper) oraz antropologia amerykańska (Edward Sapir, Benjamin Lee Whorf), definiuje się jako „zawartą w języku interpretację rzeczywistości, którą można ująć w postaci zespołu sądów o świecie. Mogą to być sądy bądź to utrwalone w samym języku, w jego formach gramatycznych, słownictwie, kliszowanych tekstach (np. przysłów), bądź to przez formy i teksty języka implikowane” (Bartmiński 1993: 91)³.

Zgodnie z przyjętymi założeniami metodologicznymi zmierzam w pierwszej kolejności do zrekonstruowania bazowego stereotypu/konceptu⁴ demokracji w języku niemieckim. Na koncept/stereotyp – traktowany w kręgu lubelskich etnolingwistów jako „element kultury” i jednostka językowego obrazu świata – składa się „treść nie tylko poznawcza, lecz także emotywna i pragmatyczna, oparta na

² Prace Anny Wierzbickiej wywarły znaczący wpływ na kształtowanie się lubelskiego środowiska etnolingwistycznego. Z propozycjami badaczki – zawartymi zwłaszcza w książce *Lexicography and Conceptual Analysis* (1985) – koresponduje jedno z kluczowych pojęć wypracowanych w tym środowisku, jakim jest ‘definicja kognitywna’ (Bartmiński 2018: 12). Bliskość koncepcyjną Anny Wierzbickiej i lubelskiej etnolingwistyki kognitywnej oddaje dobitnie następująca wypowiedź: „Komplementarność [obu podejść – M.G.] polega m.in. na odrzuceniu w opisie semantyki słowa tradycyjnych ujęć taksonomicznych (ograniczających opis znaczenia do cech koniecznych i wystarczających) i przyjęciu zasady uwzględniania całego bogactwa cech relewantnych komunikacyjnie i kulturowo; na odwoływaniu się do świadomości potocznej, do intuicji użytkownika języka; na oparciu definicji zarówno na danych leksykalnych, jak frazeologicznych, paremiologicznych i tekstowych; na budowaniu eksplikacji w formie sekwencji zdań wiązanych w fasety. W obu razach wyraziste są nawiązania do filozofii języka proponowanej przez antropologiczne podejścia Wilhelma Humboldta i Edwarda Sapira” (Bartmiński 2018: 13).

³ Zob. szerzej Bartmiński (2012).

⁴ Nawiązując do poczynionych już w tej mierze konkretyzacji, używam za Bartmińskim i Wojciechem Chlebłą terminu ‘stereotyp’ zamiennie z terminem ‘koncept’. Zob. Bartmiński, Chlebda (2013: 71).

indywidualnym i społecznym doświadczeniu ludzi” (Bartmiński, Chlebda 2013: 71)⁵. Za narzędzie opisu stereotypu posłużyła ‘definicja kognitywna’ nastawiona „na zdanie sprawy z treści poznawczych utrwalonych w języku oraz sposobu strukturyzowania tych treści poprzez język” (Bartmiński 1988: 173). Jej idea „zawiera się w postulatcie traktowania znaczenia jako bytu nie abstrakcyjnego, lecz subiektywnego, tego, co ludzie rozumieją pod określonymi słowami” (Bartmiński 2006b: 79–80). W drugiej kolejności postaram się odpowiedzieć na pytanie, jakie zespoły cech przypisuje się pojęciu ‘Demokratie’ na gruncie wyspecjalizowanych dyskursów⁶ publicznych, zróżnicowanych ideologicznie i światopoglądowo⁷. Poszczególne typy dyskursu publicznego traktuję za Jerzym Bartmińskim jako „derywaty” wyprowadzone ze „wspólnej bazy kulturowej” („cultural common ground”)⁸ w rozumieniu Teuna van Dijka (2003), w których bazy stereotyp/koncept demokracji ulega swoistym modyfikacjom poprzez odpowiedni dobór i układ aspektów. „Dyskursy te odwołują się do różnych programów i ideologii i dokonują wielokierunkowych modyfikacji semantycznych znaczenia podstawowego” (Bartmiński 2008: 34). W tej części artykułu kluczowym terminem metodologicznym jest ‘profilowanie’, które rozumiem jako „subiektywną (tj. mającą swój podmiot) operację językowo-pojęciową, polegającą na swoistym kształtowaniu obrazu przedmiotu poprzez ujęcie go w określonych aspektach [...] w ramach pewnego typu wiedzy i zgodnie z wymogami określonego punktu widzenia” (Bartmiński, Niebrzegowska 1998: 212).

Za podstawę materiałową przyjmuję trzy typy danych, a mianowicie dane słownikowe, ankietowe i tekstowe (w skrócie S-A-T). Wykorzystuję dawne i współczesne słowniki języka niemieckiego, słowniki etymologiczne, słowniki wyrazów obcych i inne. Dane ankietowe pozyskałam w 2019 roku wśród ponad stuosobowej grupy niemieckich studentów. Spośród danych tekstowych uwzględniłam teksty prasowe pochodzące z dzienników i tygodników niemieckich o zasięgu –

⁵ Szerzej na ten temat zob. Gryshkova (2012).

⁶ Termin ‘dyskurs wyspecjalizowany’ przyjmuję za: Bartmiński, Żuk (2009: 48) i odnoszę do wyspecjalizowanych/sprofilowanych dyskursów ideologicznych stanowiących rozmaite narracje o demokracji „jednej i tej samej wspólnoty” obywatelskiej i narodowej wspólnoty językowo-kulturowej. Więcej na ten temat zob. Bartmiński (2008: 23–24, 31 i n.).

⁷ W kręgu lubelskich etnolingwistów pojęcie dyskursu, aczkolwiek samo w sobie „nieostre” i wieloznaczne, sytuuje się – w odróżnieniu od tekstu jako „językowego wytworu aktu (aktów) komunikacji” – na gruncie praktyki językowej. Nie dotyczy ono przy tym „po prostu »języka w użyciu«, lecz obejmuje także cały kontekst sytuacyjny, cały złożony układ komunikacyjny służący interakcji i realizowaniu założonych celów. Jest procesualną i kontekstową konceptualizacją »zdarzenia komunikacyjnego«, którego przedmiotową, »wytworową« konceptualizacją jest tekst” (Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska 2009: 32).

⁸ Wspólna baza kulturowa jest „zdroworozsądkowa” i „nieideologiczna”. „Jej częścią są normy i wartości, podzielane przez wszystkich członków danej wspólnoty językowo-kulturowej” (Bartmiński, Żuk 2009: 48).

w przeważającej mierze – ogólnokrajowym, reprezentujących zróżnicowane stanowiska światopoglądowe i ideologiczne. Dane te pochodzą zarówno z bieżącej ekscerpcji tekstów prasowych danego dyskursu publicznego, jak i ze zbiorów internetowych, m.in. z wyszukiwarki *Süddeutsche Zeitung*, *Die Zeit*, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, *Die Tageszeitung*, jak również z *Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache des 20. Jahrhunderts. Zeitungskorpora* (DWDS ZK).

W artykule przedstawię – ze względów objętościowych w zarysie – rozumienie pojęcia 'Demokratie' w świetle trzech typów danych (słownik – ankieta – tekst). W sposób szkicowy nakreślę też różne sposoby konceptualizacji tego pojęcia w ramach wybranych typów niemieckiego dyskursu publicznego⁹.

2. Leksem *Demokratie* w świetle danych słownikowych (S)

Leksem *Demokratie* zarejestrowany został w XVI wieku w łacińskiej formie *democratia* „Herrschaft des Volks” [„władza ludu”] (EW Klu)¹⁰, a następnie w postaci *democracy* [1592] (DW Paul). Słowniki języka niemieckiego dawne i współczesne odnotowują od jednego¹¹ do czterech¹² znaczeń tego leksemu¹³. Dokonując pewnego uogólnienia można stwierdzić, że w większości opracowań leksykograficznych powtarza się rozumienie *Demokratie* jako:

- a. „formy rządów, w której władza pochodzi od ludu” (FW San, FWB);
- b. „formy ustroju państwa, w której najwyższą władzę ma lud/naród/wszyscy obywatele” (por. GKW Adel, AFW Hey, FW San; por. WDG KlapStein, DW Wah);
- c. „państwa o ustroju demokratycznym” (FW San, DudDUW, DudFW);
- d. „zasady politycznej, według której lud/naród uczestniczy poprzez wolne wybory w sprawowaniu władzy w państwie” (por. DudDUW, DudFW);
- e. „zasady życia społecznego polegającej na podejmowaniu decyzji i współdecydowaniu w sposób wolny i równoprawny” (por. WDG KlapStein, DudDUW, DudFW)¹⁴.

⁹ Pełny obraz niemieckiego pojęcia 'Demokratie' oraz polskiego pojęcia 'demokracja' wraz z profilowaniem ukazany został w książce Grzeszczak (2015).

¹⁰ Wykaz zastosowanych skrótów zamieszczony został na końcu artykułu.

¹¹ Zob. GKW Adel, AFW Hey, DudBW, DW Wah, FWB.

¹² Zob. FW San; por. DudDUW, DudFW.

¹³ Leksemu *Demokratie* nie rejestruje jedno z najbardziej znaczących i najobszerniejszych opracowań leksykograficznych, za jaki uważa się powszechnie *Deutsches Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm* (DWB Grimm).

¹⁴ Oryg.: a) „eine Herrschaftsform, in der die Macht vom Volk ausgeht”; b) „eine Form des Staatssystems, in der die oberste Macht beim Volk/ allen Bürgern liegt”; c) „ein Staat mit demokratischem System”; d) „ein politisches Prinzip, bei dem das Volk durch freie Wahlen an der Ausübung der Herrschaft im Staat beteiligt ist”; e) „ein Prinzip des gesellschaftlichen Lebens, das auf freien und gleichberechtigten Entscheidungen und Mitentscheidungen beruht”.

Dane słownikowe potwierdzają, że cechą najsilniej utrwaloną, stanowiącą podstawowy, konstytutywny element znaczeniowy leksemu *Demokratie*, jest kojarzenie go z formą rządów, w której podstawą i źródłem wszelkiej władzy jest „lud” (*das Volk*), rozumiany początkowo jako niskie warstwy społeczne (plebs, pospólstwo), a następnie jako ogół obywateli (tj. „wspólnota mieszkańców jakiegoś kraju powiązana ze sobą pochodzeniem, językiem, porządkiem państwowym i odróżniająca się przez to od innych takich wspólnot”¹⁵ (DWB Grimm)). Ten atrybut demokracji potwierdza m.in. *Allgemeines verdeutschendes und erklärendes Fremdwörterbuch* [...] Johanna Ch.A. Heysego (AFW Hey), który jako pierwszy odnotowuje utworzone na gruncie języka niemieckiego takie złożenia synonimiczne, jak: *die Volksherrschaft, Volksregierung, das Volksreich oder Bürgerreich*. Na to, że w konceptualizacji demokracji cecha: „forma rządów opierająca się na władzy ludu”, stanowiącego w istocie większość społeczeństwa, jest cechą jądrową, prymarną, wskazuje też etymologia słowa. Według słowników etymologicznych¹⁶ *Demokratie* to wyraz zapożyczony z greckiego za pośrednictwem języka łacińskiego (łac. *dēmo*cratia < gr. *dēmokratía*), składający się z dwóch części (gr. *dēmos* „Volk” i gr. *krátos* „Kraft, Macht” < gr. *krateîn* „herrschen”), oznaczający „władzę ludu, wielu, większości zgromadzenia ludowego”¹⁷.

Leksem *Demokratie* kojarzony jest – w aspekcie społecznym – najczęściej z „wolnością” („byciem wolnym obywatelem”). Tę cechę potwierdzają odnotowane w słownikach kolokacje, takie jak m.in. *freie Demokratie, freiheitliche Demokratie* (DudSW), jak również eksplikacje znaczeniowe takich wyrazów pokrewnych, jak przykładowo: *Demokrat* „ein Freibürger, Freiheitsfreund” [„demokrata”, „wolny obywatel, przyjaciel wolności”] (AFW Hey) i *demokratisch* „freiheitlich” [„demokratyczny”, „wolnościowy”] (DudSW; por. DudEHW, DudDUW, EWD Pfei). Leksem *Demokratie* zestawia się też z „wolnością” i „prawami człowieka”, przykładowo: „Fahnenwörter sind Wörter mit einer positiven Wertung wie Freiheit, Demokratie, Menschenrechte” [„Słowni sztandarowymi są słowa pozytywnie wartościowane, takie jak wolność, demokracja, prawa człowieka”] (GW Mül).

Eksplikacje znaczeniowe derywatów oraz – rzadziej – połączeń wyrazowych, w jakich one występują, dowodzą, że w semantykę demokracji wpisana jest obok „wolności” „równość” obywateli: *Demokrat* „Anhänger einer Staatsform, in der die Staatsbürger gleich und frei sind” [„demokrata” „zwolennik ustroju państwa, w którym obywatele są równi i wolni”] (DW Mack), a ponadto takie cechy, jak:

¹⁵ Oryg.: „gemeinschaft der bewohner eines landes, die durch abstammung, sprache, staatliche ordnung mit einander verbunden und gegen andere solche gemeinschaften dadurch abgegrenzt ist”.

¹⁶ Zob. DudEHW, DEW Köb, EWD Pfei, REW.

¹⁷ Oryg.: „Herrschaft des Volkes, der Vielen, der Mehrheit der Volksversammlung” (DFW).

- „równoprawne współdziałanie”: „demokratisch (unter gleichberechtigter Mitwirkung aller Beteiligten) gefasste Beschlüsse” [„demokratycznie (przy równoprawnym współdziałaniu wszystkich stron) podjęte decyzje”] (HW Kemp) oraz
- uwzględnianie/respektowanie woli większości obywateli lub większości parlamentarnej: *demokratisch* „in einer Weise, die den Willen der Mehrheit berücksichtigt” [„demokratyczny” „w sposób, który uwzględni wolę większości”] (DudBW); „eine demokratische Entscheidung = Mehrheitsentscheidung” [„decyzja demokratyczna = decyzja podjęta większością głosów”] (DudDUW); *Demokrat* „Anhänger der Demokratie; Mensch mit demokratischer Gesinnung; jmd., der den [politischen] Willen der Mehrheit respektiert” [„demokrata” „zwolennik demokracji; człowiek o poglądach demokratycznych; ktoś, kto respektuje/szanuje wolę (polityczną) większości”] (DudDUW).

3. 'Demokratie' w świetle danych ankietowych (A)

W świetle empirycznych badań ankietowych przeprowadzonych w pierwszej dekadzie 2019 roku¹⁸ wśród ponad stuosobowej grupy młodych Niemców¹⁹ studiujących na różnych wydziałach i kierunkach w ponad dwudziestu uniwersytetach i szkołach wyższych, pojęciu 'Demokratie' przypisane zostały liczne cechy²⁰ sprowadzone do trzech podstawowych wymiarów/aspektów: społecznego (50,58%), politycznego (36,64%) i – w mniejszym stopniu – etycznego (7,27%)²¹.

Cechą zdecydowanie najsilniej ustabilizowaną, stanowiącą dominantę semantyczną analizowanego pojęcia jest „wolność” człowieka rozumiana wieloaspektowo

¹⁸ W ankiecie postawiono pytanie otwarte: „Was macht deiner Meinung nach eine echte Demokratie aus?” [„Co stanowi według Ciebie o istocie prawdziwej 'demokracji'?”]. Celem ankiety było „dotarcie do wiedzy potocznej, obiegowej” w rozumieniu pojęcia 'Demokratie'. Otrzymane wyniki opracowano w ten sam sposób, jak zaproponował to zespół etnolingwistów lubelskich pod kierunkiem Bartmińskiego (Bartmiński 2006a). Sposób przygotowania i opracowania niemieckiej ankiety oraz pełny wykaz jednostek naukowych wraz z wydziałami i kierunkami zaprezentowany został w artykule pt. *Obraz 'demokracji' ('Demokratie') w języku niemieckim w świetle badań ankietowych*, który ukaże się w tomie *Wartości w kulturach europejskich. Raport z badań empirycznych* pod redakcją Beaty Żywickiej.

¹⁹ Przeważająca większość respondentów (bez mała dwie trzecie) to osoby mieszcące się w przedziale wiekowym od 18 do 24 roku życia, pozostała część (ponad jedna trzecia) miała 25 i więcej lat (najstarsza osoba określiła swój wiek na 43 lata).

²⁰ Respondenci ankiety podali łącznie 330 wyrażen cytowanych. Po połączeniu w tzw. grupy bliskoznaczne dało się je sprowadzić do 56 zbiorczych metawyrażen, z których 24 przekroczyły próg co najmniej 4 wskazań.

²¹ Aspekt psychospołeczny (3,92%), psychiczny (1,51%) i kulturowy (0,3%) można uznać za mniej symptomatyczne.

(uzyskała ona łącznie 76 wskazań). Respondenci za kluczową uznali takie jej wymiary, jak: „wolność słowa/przekonań / wyrażania swojego zdania / wypowiedzania się / wyrażania poglądów” oraz „wolność podejmowania decyzji”, a także – rzadziej – „wolność wyboru”, „wolność prasy” i – szerzej – „wolność mediów” oraz „wolność organizowania zgromadzeń”, „wolność współdziałania w życiu politycznym”, „wolność religii” i „wolność wyznania”. Szeroko rozumianej wolności współtowarzyszy „równouprawienie/równość” (łącznie 27 wskazań) rozumiane jako „równe prawo/prawa dla wszystkich”, „równość szans” oraz „równouprawienie wszystkich w życiu politycznym”. O istocie niemieckiego pojęcia ‚Demokratie’ stanowią też – w dalszej kolejności – takie cechy, jak: „akceptacja poglądów innych ludzi” (9X), „decydowanie większości o sprawach ogółu” (8X), „respekt/szacunek” (7X), „tolerancja” (6X), „otwartość” (6X), „wymiana zdań/poglądów” (5X), „pluralizm” (4X), „samostanowienie/niezależność/samodzielność” (4X), „(pokojowe) współżycie/współistnienie” (4X), „słuchanie głosu każdego” (4X).

Wskazany powyżej cechom (psycho)społecznym pojęcia ‚Demokratie’ towarzyszą liczne atrybuty polityczne, takie jak: „współdecydowanie” w rządach wszystkich ludzi/obywateli i związane z nim „współkształtowanie” oraz „prawo do współdecydowania/współkształtowania” (łącznie 51 wskazań); „wolne wybory” (19X); „(aktywne) uczestnictwo/partycypacja, udział społeczeństwa/obywateli w życiu politycznym” (10X), a także w dalszej kolejności: „przejrzystość życia politycznego” (6X), „rządy ludu / władza ludu” (5X), „(trój)podział władzy” (5X), „konstytucja oparta na prawach człowieka” (4X), „prawo wyborcze” (4X), „politycy realizujący wolę narodu, nie własną wolę” (4X).

Istotne nowe cechy ‚Demokratie’ – w aspekcie etycznym – to z kolei: „uczciwe/prawe postępowanie” (w tym również brak korupcji) (9X), „sprawiedliwość” (9X) oraz przekonanie o tym, że w demokracji „liczy się każdy człowiek” (4X).

4. Pojęcie ‚Demokratie’ w tekstach (T)

Zgromadzony materiał tekstowy potwierdza zakorzenienie w konceptualizacji pojęcia ‚Demokratie’ cech podawanych przez leksykografów oraz tych poświadczonych w ankietach. Zestaw zostaje jednocześnie poszerzony i uszczegółowiony, co zarysowano poniżej.

W przeważającej liczbie poświadczeń tekstowych demokracja – ujmowana jako „forma (system) rządów / system polityczny” – zespalana jest z „wolnością”, przykładowo: „Man kann also feststellen, dass die parlamentarische Demokratie die Herrschaftsform ist, bei der die Chance, die Freiheit zu verwirklichen, am höchsten ist” [„Można zatem stwierdzić, że demokracja parlamentarna jest tą formą rządów, w której szansa na urzeczywistnienie się wolności, jest największa”]

(*Die Zeit*, 23.04.1998; DWDS ZK). W licznych kontekstach przywołuje się różne wymiary wolności, takie jak m.in.: *Meinungsfreiheit*, *Glaubens-*, *Vereins-*, *Versammlungsfreiheit*, *Vereinigungsfreiheit*, *Organisationsfreiheit*, *die Freiheit des Denkens*, *des Gewissens*, *Demonstrationsfreiheit*, *Informationsfreiheit*, *Pressefreiheit*, *Medienfreiheit* [„wolność słowa/przekonań, wolność wyznania, zakładania stowarzyszeń, wolność organizowania zgromadzeń, wolność zrzeszania się, wolność organizowania się, wolność myślenia, sumienia, wolność organizowania demonstracji, wolność informacji, wolność prasy, wolność mediów”]. Za podstawę demokracji uznaje się często katalog „praw podstawowych” zawartych w konstytucji.

Demokrację utożsamia się z „wolnością” i „równością”, niekiedy zaznaczając przy tym: „Demokratie heißt im Westen hauptsächlich Freiheit, im Osten ganz überwiegend Gleichheit” [„Demokracja oznacza na Zachodzie (tj. w byłej RFN – M.G.) przede wszystkim wolność, na Wschodzie (tj. w byłym NRD – M.G.) w przeważającej mierze równość”] (*Der Tagesspiegel*, 11.10.2002; DWDS ZK). Równość postrzega się jako „równość praw i szans” wszystkich obywateli oraz jako „równe prawo głosu” w procesie podejmowania decyzji. Stwierdza się m.in.: „»Ein Mensch, eine Stimme« – dieser zentrale Grundsatz verlangt die unbedingte Gleichheit aller im demokratischen Entscheidungsverfahren” [„»Jeden człowiek, jeden głos« – ta główna zasada domaga się bezwzględnej równości wszystkich w demokratycznym procesie podejmowania decyzji”] (*Die Tageszeitung, Demokratie ist nur noch Maske*, Hermann Scheer, 27.02.2001).

Pojęcie 'Demokratie' – odnoszone w pierwszej kolejności do demokracji niemieckiej – oznacza taki model społeczny, w którym żyją obok siebie ludzie i społeczności o różnej narodowości i odmiennej kulturze (*multikulturelle Demokratie*), cechujący się pluralizmem (*pluralistische Demokratie*) i otwartością (*offene Demokratie*). Oparcie demokracji na prawie, konstytucji oraz zasadzie państwa socjalnego poświadczają przywoływane w tekstach, utrwalone językowo połączenia wyrazowe, takie jak przykładowo: *rechtsstaatliche Demokratie* / *rechtsstaatlich verfasste Demokratie*; *grundgesetzliche Demokratie* / *konstitutionelle Demokratie*; *soziale Demokratie*. W pojawiających się na łamach prasy wysokonakładowej licznych określeniach niemieckiej demokracji uwydatnione zostały podstawowe zasady konstytucyjne tego systemu i państwa, takie jak: federalizm i zasada państwa socjalnego (*föderale und soziale Demokratie*), obrona przed zagrożeniami, m.in. prawicowym radykalizmem, dominacją jednej partii (*wehrhafte Demokratie, die abwehrbereite Demokratie des Grundgesetzes*).

Znamienne, a zarazem nowe w stosunku do danych słownikowych (S) i ankietowych (A), jest łączenie demokracji – w aspekcie bytowym/ekonomicznym – z kapitalizmem i gospodarką rynkową (*kapitalistische/marktwirtschaftliche Demokratie*) oraz utożsamianie jej z dobrobytem, przykładowo:

Ohne Zweifel ist die Marktwirtschaft das effizienteste Wirtschaftssystem, das existiert. Ihm verdanken wir den raschen Wiederaufbau unseres durch den Zweiten Weltkrieg zerstörten Landes, den Wohlstand unserer Gesellschaft und wohl auch die Stabilität unserer Demokratie [Bez wątpienia gospodarka rynkowa jest najbardziej wydajnym systemem gospodarczym, jaki istnieje. Jemu zawdzięczamy szybką odbudowę naszego kraju zniszczonego przez drugą wojnę światową, dobrobyt naszego społeczeństwa i chyba też stabilność naszej demokracji] (*Die Zeit, Wo bleibt das Ethos?*, Marion Gräfin Dönhoff, 5.07.1996).

Der K. [Kapitalismus – M.G.] hat erst ungeahnten Wohlstand geschaffen, dann die Demokratie befördert, die ihrerseits den K. krisensicherer gemacht hat [Kapitalizm stworzył najpierw niespotykany dobrobyt, potem promował demokrację, która ze swojej strony zabezpieczyła kapitalizm przed kryzysem] (*Die Zeit, Zerstört der Kapitalismus die Demokratie?*, Josef Joffe, 20.08.2009).

5. Syntetyczna definicja kognitywna pojęcia ‘Demokratie’ na podstawie danych S-A-T (zarys treści pojęcia bazowego)

W kolejności podjęta zostanie próba zbudowania syntetycznej – zapisanej skrótowo – definicji kognitywnej pojęcia ‘Demokratie’, ujęta w formę swego rodzaju „narracji”, obejmująca w kolejności elementy polityczne, społeczne, etyczne i bytowe.

[1] [‘Demokratie’/‘demokracja’] jest „formą sprawowania rządów / systemem politycznym”, [2] w którym podmiotem władzy (suwerenem) jest „lud (naród) / większość społeczeństwa / wszyscy obywatele”, [3] z których każdy ma prawo i możliwość „współdecydowania” (współudziału w decydowaniu) oraz posiada równe prawo wpływania na kształt życia polityczno-państwowego poprzez udział w „wolnych wyborach”. [4] Gwarancją funkcjonowania tego systemu jest „konstytucja” wraz z zawartym w niej zbiorem „praw podstawowych”. [5] W tym systemie wybrani przedstawiciele szukają akceptacji dla własnych rozwiązań wśród większości parlamentarnej, której wola powinna być uwzględniana (respektowana). [6] W wymiarze społecznym demokracja gwarantuje ludziom/obywatelom rozległe prawa i wolności, takie jak m.in.: „wolność słowa/przekonań / wyrażania swojego zdania / wypowiedzania się / wyrażania poglądów”, „wolność podejmowania decyzji”, „wolność wyboru”, „wolność prasy” i – szerzej – „wolność mediów”, oraz „wolność organizowania zgromadzeń”, „wolność współdziałania w życiu politycznym”, „wolność religii” i „wolność wyznania”. [7] Zapewnia im też „równouprawnienie” i „równość” kojarzoną z „równością praw i szans” wszystkich (bez wyjątku) oraz z „równym prawem głosu” w procesie podejmowania decyzji. O istocie demokracji stanowią ponadto

[8] „pluralizm”, [9] „tolerancja” i [10] „otwartość”. W aspekcie etycznym – w stosunku do dwóch poprzednich rzadziej eksponowanym – o istocie demokracji stanowią [11] „sprawiedliwość”, [12] „uczciwe/prawe postępowanie” (w tym również brak korupcji) oraz [13] przekonanie o tym, że w demokracji „liczy się każdy człowiek”. W aspekcie bytowym demokracja zespalana jest – w pierwszej kolejności – z [14] „gospodarką rynkową” i [15] „dobrobytem”.

6. Profilowanie pojęcia 'Demokratie' w wybranych typach dyskursu publicznego

Analiza zebranego materiału tekstowego i jego egzemplifikacja dowiodła, że „bazowemu pojęciu” 'Demokratie' przypisuje się na poziomie dyskursu publicznego cechy jakościowe różnie dobierane, kształtując jego aksjologiczne i ideologiczne warianty. W tej części artykułu zarysowane zostanie profilowanie pojęcia 'Demokratie' w gazetach i czasopismach o charakterze: a) lewicowo-liberalnym (*Süddeutsche Zeitung*, *Die Zeit*), b) liberalno-konserwatywnym/prawicowym (*Frankfurter Allgemeine Zeitung*), c) lewicowym (*Die Tageszeitung*), d) feministycznym (*Emma*) oraz e) chrześcijańskim – katolickim (*Die Tagespost*) i ewangelickim (*Chrismon*)²².

Z perspektywy lewicowo-liberalnej demokracja zakłada rządy (parlamentarnej) większości, która szanuje prawa różnych mniejszości. Oznacza ona zespolenie rządów (parlamentarnej) większości z takimi wartościami, jak: szacunek dla praw mniejszości, „cywilizowany sposób prowadzenia debaty publicznej”, „pokojowe rozwiązywanie konfliktów” z zachowaniem odpowiednich procedur demokratycznych, „rezygnacja z użycia siły (przemocy)”²³. Demokrację zespała się z zespołem praw podstawowych zawartych w konstytucji, z katalogiem licznych wolności. Wolność łączy się z odpowiedzialnością. Równość odnosi się do zagwarantowanego w konstytucji równouprawnienia kobiet i mężczyzn. Tolerancję i pluralizm postrzega się jako oczywiste atrybuty demokracji, wskazuje się na pluralizm mediów i pluralizm polityczny. Stwierdza się, że polityką podstawową (bazową) w demokracji jest polityka społeczna (socjalna).

W dyskursie mediów o profilu liberalno-konserwatywnym demokracja oznacza rządy większości, także rywalizację o większość i respektowanie decyzji większości (również w kwestiach światopoglądowych) przy założeniu, że „mniejszość cieszy się jedynie ochroną, a nie prawem przegłosowania większości”²⁴. Spośród praw podstawowych akcentuje się prawa wolnościowe. Wolność zespała się – z jednej strony – z odpowiedzialnością (decydowaniem

²² Cały zgromadzony materiał prasowy pochodzi z lat 1989–2009 i obejmuje 800 poświadczeń tekstowych dla niemieckiego dyskursu publicznego.

²³ Zob. *Die Zeit, Mit mehr Transparenz gegen die Erosion der Demokratie*, Jörg Faust, 15.06.2009.

²⁴ Zob. *Frankfurter Allgemeine Zeitung, Reform-Puzzle*, Georg Paul Hefty, 24.01.1998.

o sobie, samostanowieniem), a z drugiej – z bezpieczeństwem (wewnętrznym i zewnętrznym). Przywołuje się konstytucyjną zasadę równouprawnienia kobiet i mężczyzn, uznając ją za oczywistą w demokracji. Pluralizm rozumie się jako „wielość poglądów, potrzeb i interesów” obywateli, wskazując *implicite* m.in. na pluralizm polityczny i ideologiczny.

W dyskursie lewicowym demokracja zakłada rządy większości z poszanowaniem praw różnych mniejszości oraz rządy obywateli i obywaterek, którzy działają w sposób wolny, samostanowiąc o sobie. Demokrację łączy się z takimi wartościami, jak szacunek dla mniejszości, ochrona mniejszości etnicznych, tolerancja religijna. Wskazuje się na liczne prawa wolnościowe, a wolność zespala się z odpowiedzialnością. Przywołuje się konstytucyjną zasadę równouprawnienia kobiet i mężczyzn, postulując „równoprawną reprezentację i równoprawne uczestnictwo” obu płci we wszystkich instytucjach i gremiach Unii Europejskiej. Akcentuje się równość praw i szans zwłaszcza w miejscu pracy (równa płaca, równe prawo do współdecydowania). Pluralizm odnosi się do różnorodnych form obywatelskiego zaangażowania. Za istotny uznaje się pluralizm medialny i różnorodność opinii.

W dyskursie feministycznym demokrację ujmuje się jako rządy wszystkich, zarówno kobiet, jak i mężczyzn. Zestawia się ją m.in. z prawami kobiet, brakiem przemocy, równouprawnieniem płci. Wśród praw kobiet na pierwszym miejscu sytuuje się prawo do samostanowienia w kwestii macierzyństwa („wolność wyboru macierzyństwa lub świadoma rezygnacja z niego” poprzez prawo do aborcji). Postuluje się „rzeczywistą” tolerancję religijną rozumianą jako „brak motywowanego religijnie ucisku wobec kobiet”. Postuluje się „pełną” równość i „pełne” równouprawnienie kobiet i mężczyzn oraz zwiększenie zakresu władzy dla kobiet.

W dyskursie katolickim podkreśla się równą godność wszystkich ludzi niezależnie od pozycji społecznej, poziomu wykształcenia, koloru skóry, wyglądu, płci, wieku i stanu zdrowia. Akcentuje się swobody i wolności zagwarantowane w niemieckiej ustawie zasadniczej, zwłaszcza wolność wiary, wyznania, religii i „wolność Kościoła”. Przywołuje się konstytucyjną zasadę równouprawnienia kobiet i mężczyzn. Za coś oczywistego w demokracji postrzega się pluralizm religijny i światopoglądowy.

W dyskursie ewangelickim akcentuje się wolność wyznania, religii, sumienia zagwarantowane w ustawie zasadniczej, a także „wolność decyzji podejmowanej w oparciu o sumienie” oraz „wolność rodziców do wychowania dzieci” zgodnie z własnymi przekonaniami. Zakłada się „równość wszystkich ludzi przed Bogiem”, „równość kobiet i mężczyzn w rodzinie i społeczeństwie”. Postuluje się pełne równouprawnienie w kwestiach nauczania religii w publicznym systemie oświaty (w szkołach), traktowanie religii na równi z etyką. Zwraca się uwagę

na „pluralizm w roszczeniu sobie prawa do prawdy” w dziedzinie etyki i moralności. Podkreśla się znaczenie wolnej dyskusji, publicznej debaty w kwestiach etycznych, „otwartego sporu na temat kontrowersyjnych kwestii”, prowadzonych w atmosferze otwartości i poszanowania odmiennego zdania, wzajemnego przekonywania mocą słowa, argumentu.

7. Podsumowanie

Reasumując, należy stwierdzić, że każdy typ wykorzystanych źródeł (słownik – ankieta – tekst) wnosi do ogólnego obrazu pojęcia 'Demokratie' cechy stałe, wspólne, ale po części też cechy różne. Cechy wydobyte ze źródeł słownikowych są najsilniej stabilizowane, tworzą one „jądro” pojęcia, ale nie są zbyt liczne. Źródła ankietowe i tekstowe (korpusowe) pozwalają powiększyć zespół cech przypisywanych demokracji oraz znacznie wzbogacić obraz semantyki analizowanego pojęcia. Cechy te ujawniają jednak „różny stopień stabilizacji [...] co wymaga każdorazowo testowania” (Bartmiński, Żuk 2009: 49).

We wszystkich typach źródeł znamienne jest ujmowanie demokracji w dwóch kluczowych aspektach: politycznym i społecznym. W słownikach wyraźnie eksponowane są atrybuty polityczne, a dopiero po nich społeczne. W źródłach ankietowych kolejność ta zostaje odwrócona: aspekt polityczny zdecydowanie ustępuje społecznemu. Podawane przez respondentów cechy „prawdziwej” demokracji pozwalają tu na wydzielenie aspektu etycznego. W tekstach prasowych uwidoczni się z kolei – dodatkowo – aspekt bytowy/ekonomiczny demokracji.

Wskazane różnice w hierarchizacji i układzie aspektów wynikać mogą ze specyfiki każdego typu źródeł. Słowniki traktować można jako „podmiotowe narracje o rzeczywistości danego języka, narracje wynikłe z określonego typu wiedzy, postawy światopoglądowej i przekonań danego autora (leksykografa), zwykle charakterystycznych dla dominujących w danym miejscu i czasie nurtów myślowych” (Bartmiński, Chlebda 2013: 75). Ze źródeł słownikowych wyłania się dość jednorodny obraz demokracji. Wartość źródeł ankietowych polega m.in. na tym, że pozwalają one dotrzeć do „potocznej świadomości językowej”, do sposobu rozumienia słów przez rodowitych użytkowników języka. Odwołują się przy tym do poczucia językowego i intuicji mówiących tym językiem. Źródła ankietowe potwierdzają nie tylko informacje zawarte w źródłach słownikowych, ale także wzbogacają je o nowe cechy jakościowe. Pozwalają też odróżnić cechy dominujące, jądrowe, od cech peryferyjnych, słabiej utrwalonych (Bartmiński 2014: 293–294). Wyłaniający się z nich obraz pojęcia 'Demokratie' jest więc bardziej różnorodny i znacznie bogatszy od obrazu słownikowego, jest też – co istotne – odzwierciedleniem „wiedzy potocznej, obiegowej”. Źródła tekstowe

prezentują z kolei całe bogactwo cech semantycznych przypisywanych pojęciu ‘Demokratie’ w przestrzeni publicznej, medialnej, również tych, które są przejawem dokonujących się przemian społeczno-ekonomicznych.

Do bazowego pojęcia ‘Demokratie’ zrekonstruowanego metodą definicji kognitywnej odnosi się – w mniejszym lub większym stopniu – każdy z typów dyskursu publicznego. Prezentuje przy tym punkt widzenia zgodny z przyjętym światopoglądem oraz wyznawanym (cenionym przez siebie) systemem wartości. We wszystkich typach dyskursu publicznego znamienne jest odwoływanie się do katalogu tzw. praw podstawowych (zwłaszcza praw wolnościowych), zagwarantowanych w konstytucji Republiki Federalnej Niemiec z 1949 roku, którą uznaje się za niekwestionowaną wartość, oraz do konstytucyjnej zasady równouprawnienia kobiet i mężczyzn. Za coś oczywistego w demokracji uznaje się tolerancję i pluralizm. Akcentuje się przy tym różne wymiary pluralizmu, a mianowicie: pluralizm polityczny (dyskurs lewicowo-liberalny i liberalno-konserwatywny), pluralizm medialny (m.in. dyskurs lewicowo-liberalny i lewicowy), pluralizm religijny i światopoglądowy (dyskurs katolicki), a także „pluralizm w roszczeniu sobie prawa do prawdy” w kwestiach moralnych i etycznych (dyskurs ewangelicki).

Zgromadzony materiał tekstowy poświadcza, że pojęcie ‘Demokratie’ funkcjonuje też – w swoisty sposób – w niemieckim dyskursie ekologicznym, anarchistycznym, skrajnie prawicowym oraz skrajnie lewicowym, co może stać się przedmiotem osobnego opracowania. I tak – przykładowo – w dyskursie ultra-lewicowym, reprezentowanym m.in. przez berliński skrajnie lewicowy dziennik *Junge Welt* (niegdyś najpopularniejszy w byłej NRD), rozumie się demokrację jako „emancypację (uwalnianie się) klas społecznych”²⁵ od niszczących je zależności. Demokrację utożsamia się *implicite* z rządami całego społeczeństwa (wszystkich), podejmowaniem decyzji przez wszystkich (bez wyjątku). Jednostkom i grupom przyznaje się prawo do wyrażania sprzeciwu (protestu) wobec władzy. Demokrację zestawia się w tym dyskursie z emancypacją, samozarządzaniem, sprawiedliwością społeczną, sprawiedliwszym społeczeństwem i samostanowieniem narodów. Łączy się ją *implicite* z rzeczywistym samostanowieniem narodów o swoim losie, z pełną narodową swobodą (zwłaszcza na płaszczyźnie politycznej i gospodarczej).

Bibliografia

- Bartmiński Jerzy (1986): Czyim zajmuje się etnolingwistyka. *Akcent*, 4(26), 16–22.
Bartmiński Jerzy (1988): Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji słowa. W: Bartmiński Jerzy (red.): *Konotacja*. Lublin, 169–183.

²⁵ Zob. *Junge Welt, Demokratiekrisis*, Werner Pirker, 22.08.2009.

- Bartmiński Jerzy (1993): Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata. W: Bartmiński Jerzy (red.): *Profilowanie pojęć. Wybór prac*. Lublin, 90–107.
- Bartmiński Jerzy (2002): Lubelska etnolingwistyka. *Analecta*, 1–2, 29–42.
- Bartmiński Jerzy (red.) (2006a): *Język – wartości – polityka. Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Raport z badań empirycznych*. Lublin.
- Bartmiński Jerzy (2006b): Niektóre problemy i pojęcia etnolingwistyki lubelskiej. *Etnolingwistyka*, 18, 77–90.
- Bartmiński Jerzy (2008): Wartości i ich profile medialne. W: Kamińska-Szmaj Irena, Piekot Tomasz, Poprawa Marcin (red.): *Oblicza komunikacji. Ideologie w słowach i obrazach*. Wrocław, 23–41.
- Bartmiński Jerzy (2012): Der Begriff des sprachlichen Weltbildes und die Methoden seiner Operationalisierung. *tekst i dyskurs – text und diskurs*, 5, 261–289.
- Bartmiński Jerzy (2014): Ankieta jako pomocnicze narzędzie rekonstrukcji językowego obrazu świata. W: Bielińska-Gardziel Iwona, Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, Szadura Joanna (red.): *Wartości w językowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów 3. Problemy eksplikowania i profilowania pojęć*. Lublin, 279–308.
- Bartmiński Jerzy (2018): „Etnolingwistyka” na jubileusz Profesor Anny Wierzbickiej. *Etnolingwistyka*, 30, 9–13.
- Bartmiński Jerzy, Chlebda Wojciech (2013): Problem konceptu bazowego i jego profilowania – na przykładzie polskiego stereotypu ‘Europy’. *Etnolingwistyka*, 25, 69–95.
- Bartmiński Jerzy, Niebrzegowska Stanisława (1998): Profile a podmiotowa interpretacja świata. W: Bartmiński Jerzy, Tokarski Ryszard (red.): *Profilowanie w języku i w tekście*. Lublin, 211–224.
- Bartmiński Jerzy, Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława (2009): *Tekstologia*. Warszawa.
- Bartmiński Jerzy, Żuk Grzegorz (2009): Pojęcie ‘równości’ i jego profilowanie we współczesnym języku polskim. *Etnolingwistyka*, 21, 47–67.
- Czachur Waldemar (2011): Dyskursywny obraz świata. Kilka refleksji. *tekst i dyskurs – text und diskurs*, 4, 79–97.
- Dijk van Teun A. (2003): Dyskurs polityczny i ideologia. Aneta Wysocka (tłum.). *Etnolingwistyka*, 15, 7–28.
- Grzeszczak Monika (2015): *Pojęcie ‚demokracji‘ i jego profilowanie w polskim i niemieckim dyskursie publicznym (1989–2009)*. Lublin.
- Gryshkova Nina (2012): Samostijnost w języku ukraińskim. W: Abramowicz Maciej, Bartmiński Jerzy, Bielińska-Gardziel Iwona (red.): *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*. Lublin, 223–239.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława (2004): Badania etnolingwistyczne w Lublinie. *Poznańskie Spotkania Językoznawcze*, 13, 79–89.
- Underhill James W. (2012): *Ethnolinguistics and Cultural Concepts. Truth, Love, Hate and War*. Cambridge.
- Wierzbicka Anna (1985): *Lexicography and Conceptual Analysis*. Karoma.
- Wierzbicka Anna (1993): Nazwy zwierząt. W: Bartmiński Jerzy, Tokarski Ryszard (red.): *O definicjach i definiowaniu*. Lublin, 251–267.
- Wierzbicka Anna (1997): *Understanding Culture Through Their Key Words. English, Russian, Polish, German, and Japanese*. Oxford.
- Wierzbicka Anna (1999): *Język – umysł – kultura*. Wybór prac pod red. Jerzego Bartmińskiego. Warszawa.
- Wierzbicka Anna (2006): *Semantyka. Jednostki elementarne i uniwersalne*. Adam Głaz (tłum.). Lublin.
- Zinken Jörg (red.) (2012): The Ethnolinguistic School of Lublin and Anglo-American Cognitive Linguistics. W: Bartmiński Jerzy (ed.): *Aspects of cognitive ethnolinguistics*. Sheffield–Oakville, 1–5.

Źródła (wykaz skrótów)

- AFW Hey – Heyse Johann Christian August ([1804]/1848): *Allgemeines verdeutschendes und erklärendes Fremdwörterbuch mit Bezeichnung der Aussprache und Betonung der Wörter nebst genauer Angabe ihrer Abstammung und Bildung*. Neu bearb. von Karl Wilhelm Ludwig Heyse. 10. Ausgabe. Hannover.
- DEW Köb – Köbler Gerhard (1995): *Deutsches Etymologisches Wörterbuch*: <http://www.koeblergerhard.de/derwbhin.html/> (30.06.2020).
- DFW – Schulz Hans, Basler Otto (1913–1983): *Deutsches Fremdwörterbuch*. Bd. 1–7. Berlin, New York.
- DudBW – Müller Wolfgang (Hrsg.) (1985): *Duden. Bedeutungswörterbuch*. 2. völlig neu bearbeitete und erweiterte Aufl. Bd. 10. Mannheim, Wien, Zürich.
- DudDUW – Drosdowski Günther ([1983]/ 1996): *Duden. Deutsches Universalwörterbuch*. 3. neu bearbeitete und erweiterte Aufl. Mannheim, Wien, Zürich.
- DudEHW – Drosdowski Günther (1989): *Duden. Etymologie. Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache*. 2. völlig neu bearbeitete und erweiterte Aufl. Bd. 7. Mannheim, Wien, Zürich.
- DudFW – *Duden. Fremdwörterbuch*. Hrsg. und bearb. vom Wissenschaftlichen Rat der Dudenredaktion. Red. Bearb.: Werner Scholze-Stubenrecht unter Mitw. von Birgit Eickhoff. 6., auf der Grundlage der amtlichen Neuregelung der deutschen Rechtschreibung überarbeitete und erweiterte Ausgabe. Mannheim, Leipzig [u. a.] 1997.
- DudSW – Drosdowski Günther (1988): *Duden. Stilwörterbuch der deutschen Sprache. Die Verwendung der Wörter im Satz*. 7., völlig neu bearbeitete und erweiterte Aufl. Bd. 2. Mannheim, Wien, Zürich.
- DWB Grimm – *Deutsches Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm*. 16 Bde. in 32 Teilbänden. Leipzig, (später) Stuttgart 1854–1961. [Quellenverzeichnis: Leipzig 1971; Nachdrucke: Leipzig 1966–1971, München 1984, 1999].
- DW Mack – Mackensen Lutz (1979): *Deutsches Wörterbuch*. Bd. 1–3. Reinbek bei Hamburg.
- DW Paul – Paul Hermann ([1897]/ 2002): *Deutsches Wörterbuch. Bedeutungsgeschichte und Aufbau unseres Wortschatzes*. 10. überarbeitete und erweiterte Aufl. von Helmut Henne, Heidrun Kämper, Georg Objartel. Tübingen.
- DW Wah – Wahrig Gerhard (1997): *Deutsches Wörterbuch*. Neu hrsg. von Renate Wahrig-Burfeind. Gütersloh.
- DWDS ZK – *Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache des 20. Jahrhunderts. Zeitungskorpora*: <http://www.dwds.de/> (31.07.2019)
- EW Klu – Kluge Friedrich ([1883]/ 2001): *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Bearb. von Elmar Seebold. 24., durchgesehene und erweiterte Aufl. Berlin, New York.
- FWB – Goebel Ulrich, Lobenstein-Reichmann Anja, Reichmann Oskar (Hrsg.) (1989–2013): *Frühneuhochdeutsches Wörterbuch*. Bd. 1–11. Berlin, New York. [Begründet von Robert R. Anderson u. a.; Bd. 5, Lieferung 1, d-deube, 2006, bearb. von Markus Denkler, Dagmar Hüpper, Oliver Pfefferkorn, Jürgen Macha, Hans-Joachim Solms].
- EWD Pfei – Pfeifer Wolfgang (1993): *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*. Erarbeitet im Zentralinstitut für Sprachwissenschaft. 2. Aufl. Berlin.
- FW San – Sanders Daniel (1871): *Fremdwörterbuch*. Bd. 1–2. Leipzig.
- GKW Adel – Adelung Johann Christoph, Soltau Dietrich Wilhelm, Schönberger Franz Xaver (Hrsg.) ([1774–1786]/ 1811): *Grammatisch-kritisches Wörterbuch der hochdeutschen Mundart mit beständiger Vergleichung der übrigen Mundarten, besonders aber der oberdeutschen*. Bd. 1–4. Wien.
- GW Mül – Müller Wolfgang (1998): *Das Gegenwort-Wörterbuch. Ein Kontrastwörterbuch mit Gebrauchshinweisen*. Berlin, New York.

-
- HW Kemp – Kempcke Günter (Leitung, u. a.) (1984): *Handwörterbuch der deutschen Gegenwartssprache*. Bd. 1–2. Berlin.
- REW – Mackensen Lutz (1966): *Reclams Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Stuttgart.
- WDG Klapstein – Klappenbach Ruth, Steinitz Wolfgang (Hrsg.) (1964–1977): *Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache*. Bd. 1–6. Berlin.